

**МИЛОШ
ЦРЊАНСКИ**

**Дневник о
Чарнојевићу**

Copyright © Задужбина Милоша Црњанског, Београд

Copyright © овог издања 2023, ЛАГУНА

Издавачка кућа Лагуна захваљује Задужбини
Милоша Црњанског на уступању фотографије
Милоша Црњанског.

**Дневник о
Чарнојевићу**

Јесен, и живот без смисла. Провео сам ноћ у затвору са неким Циганима. Вучем се по каванама. Седнем до прозора, и загледам се у маглу и у румена, мокра, жута дрвета. Где је живот?

Оне кржаве, црвене, топле шуме, непрегледне пољске шуме, како ме уморише. Војник сам, о, нико не зна, шта то значи. Али у овој бури, што је завртела мозак свету, мало је људи, који тако слатко и мирно живе као ја. Вучем се тако од града до града, и шетам се под овим јесењим дрвећем руменим и жутиим, које има на мене исто толико утицаја као на Хафиса вино.

А затвор, и вежбе и касарна смрадна, вашљива и црна, тако ме мало дира. Ја сам заљубљен у воде ове, и дрвеће иза бедемâ, које се губи међу барама жутиим и зеленим, крај којих је трава тако мека, опржена

и топла. И волим свој живот чарју, коју сам осетио лане, кад сам се враћао из оних блатних, младих, пољачких шума, где су онолики остали подерани и крвави, са разлупаним челом. И пун успомена, ја их пишем поносно, као Казанова за оне, који су горели у пожару живота, и који су сасвим разочарани. У мрачним ноћима, по малим кућицама и колебама, где се нађох на стражи са неколико момака, ја пишем много шта, чега се нерадо сећам.

Било је јуна. Весео дан, Видовдан. Беч се расељавао у купатила. Сишао сам весео у нашу малу цркву, где се госпође тако дивно окрећу чим ко уђе. Попа је пртио јевангелије, окретао га, уносио га, износио га; госпође су тихо разговарале, а господа звекетала са новцима за тас.

После смо ишли у „курсалон“. Ту, где је некад мили Бранко кашљуцајући шетао, и сањао винограде по клупама, купиле се даме обучене свечано, са великим, жутим ципелама. Па ипак било је свечано. Говорило се и говорило, а над нама, високо на слици, грлила се три гола младића, клечећи и љубећи тробојку. Био је весео дан, Видовдан. Увече су се изопијали, но то је код нас „од прадедова“. Разбили су прозоре, и многи су путовали. А топла ноћ, звездана ноћ, распаљена од једног лепог убиства, хорила се од

граје и жагора веселе светине. Пред зору сам дошао кући, легао сам, да спавам; Видовдан је био прошао.

Сутрадан су лепе Босанке, испраћене од кршних далматинских ђака, путовале срећно са својим маторим мужевима. Одох и ја. У возу су сви грдили убицу. Једна госпа причала је, да је тај смешни, Видовдански јунак био „покварен“ и да су сви гимназисти и све гимназисткиње у Сарајеву „покварени“. Мени су очи биле пуне суза. Ах, био сам тада још млад, ах, тако млад.

Варадинске се ђуприје тресле од марша батаљона, а сва јулска ноћ беше светла од пијане песме закићених војника. Чули смо, да су иза градских бедема стрељани неки учитељи. У цркви је владика славио верност ћесару, а по кућама се сакривале иконе и слике цара Душана. Само су ђурчије и опанчари ишли мирно са рукама у џепу по улици, пљуцкали и викали једно за другим: „Ацо“; слегали раменима: „ех, kilenc, с нама је Енглеска“.

Кад сам се попео у воз, ја сам у себи тихо понављао хладне, раскошне, латинске речи „да сунце не сагледа никад већега града од Рима“, и облачио сам, и свлачио сам своје беле рукавице, које сам толико волео.

После сам видео двориште пуно попова, људи, и жена. О, како је то било смешно. Морали смо сви да забодемо нос у зид и да ћутимо. Тако сам стајао до

у вече. Тада сам пао у несвест. Био сам врло нежан, млади господин.

После су ме тукли. Ни то није болело. Био сам навикао, да читам романе, па сам често мислио на Достојевскову „Каторгу“. После су ме опет ударили по лицу. Видели су по исправи да сам пошао у Рим, и викали су ми у лице: „Spion, Spion“. Један поп је лежао крај мене, уста му беху крвава, а сви зуби поломљени. После су увели једну младу госпођу са двоје деце. И било је дљутаво: како су је облетали. Али су и на њу викали: „Spion, spion“, мада је она, сва бледа, грлила мале, смеђе главе своје дечице, и шапутала: „Мој муж није ађутант 'Штурм', мој муж је мајор“. Ја сам тужно гледао унаоколо; препадох се, скидох беле рукавице и седох међу неке сенке у мрачном ходнику, што су страшно заударале, гурале ме и једнако шапутале: „Јел', еј, дај мало дувана“.

Топови грувају. Неко слави рођендан. А како сам се родио ја? Отац ми беше певао песму и залепио банку тамбурашу на чело. По целу ноћ је по цичи, зими, на сред завејаног трга стајала гомила народа око ватре, и чекала да сване, да бира посланика. Кажу, сутрадан је морао оставити своју сребром оковану пушку и пса, своје дебеле натароше, и отићи некуд далеко, на Тису. Кажу, тамо је пискарао

цео дан, а ноћу банчио; пијаног су га на саоницама довозили кући. Тек после пет година родио сам се ја. И тада ме повише у једној корпи за рубље; а мати ми певаше по целу ноћ успаванке, најрадије ону из *Низа бисера*, или су ми једнако причали о неким селима, што су горела, и о неким људима са црвеним фесовима, што су једнако клали и убијали. Једно вече су ми причали: како се набада на колац. Кажу, много сам тада плакао.

Кад беше пети дан, требало је дете крстити у име Оца и Сина и Светога Духа. Пођоше, дакле, по снегу и вихору у саоницама. Кажу, ни сузу пустио нисам. На Тиси су нас вијали вуци, а лед је почео под нама да пршти. Крстили су ме негде далеко, у некој старој грчкој, цинцарској, цркви. Мати ми плакаше. Отмена једна племенита дама, што је требала да ме држи у води, није дошла. Можда је уплашише вуци. И тако, јер чекати се није могло, узеше једног православног човека, црквењака, по имену Божура. И он, сузан због почасте, што га изненада стиже, држаше дете, под воду свету и плакаше, јер није имао ни пребијене паре, да дете дарива. Богати Цинцари и лепе Гркиње, које су се радо сећале банатских ђака, сетише се и мога оца, и позваше нас у куће своје. А свуд у снегу белише се тако празне, наше старе, остављене цркве. Далеко у даљини сијали се крстови, и виделе се сенке наших старих, празних, остављених

црквица. Но моја мати поносита и горка одбила је презриво позиве, и ми смо опет јурили по завејаној реци измичући од урлика вукова.

И од тада је мени једино добро у животу био снег; а кад почех, да видим око себе куће и улице; кад почех, да разумем речи, били смо опет отишли даље. Ох, селили смо се често.

Зором, у хладној септембарској магли, ишао сам преко моста. Сунце је било велико у бруктању над бедемима. Поздравио сам га и веровао, да ће ми и ту добро бити. Нађох пријатеље. Из тешких, старих казамата излазили су; о овом чух, да је погинуо, о оном, да је рањен. Прво сам отишао опет у затвор; но брзо су ме пустили. Мислили су, да ћу скоро умрети. Кашљуцао сам, и ишао сам за колима на-товареним врелим, свежим хлебовима.

Болести су биле моји најлепши доживљаји. Облацили су ме у бело и метали ме у прозор; а људи су застајали и гледали ме. О, шта све нису чинили са мном. А и мајке се сећам само као кроза сан. Она је била млада и лепа удовица. О, и мени је много чега жао. Сећам се, седела ми је на постељи и певала ми песме у којима се једнако клало и убијало, а села су горела. О, колико сам због тога врискао. Сутрадан бих бежао од куће. Скривао сам се испод бедема,

тамо међу зеленим барама, крај којих је трава била жута и густа. Лежао сам дуго крај њих и вадио жабе зелене, шарене, са руменим очима. Сећам се тих очију румених, жутих, тајанствених и како сам их дуго загледао. Оне су ми дрхтале на длану, а ја сам им, лежећи у трави, дуго, дуго гледао у очи румене и жуте.

Сећам се звоника. Цркве су наше у мом завичају празне и прашне. Велико, старо звоно црквено брујало је нада мнош; а ја сам као мали миш чучао на гредама и гледао унезверено око себе. Туга ме је рано нашла. Нико ме није питао куд идем и нико ме није дочекивао кад сам се враћао кући. Мати ми је била весела и лепушкаста удовица. Зимом сам скупљао смрзнуте птичице и сакривао их; а лети сам тајно обилазио старе, накривљене плотове и хранио кучиће о којима се нико бринуо није. А суботом, кад би звона забрујала, сакрио бих се некуд на звоник у пуном слепих мишева и дуго се молио Богу. Све то није важно, јер је прошло.

Болести ми беху најлепши доживљаји. Лежао сам сав у чипкама лаким као перје, а кроз прозоре сам видео голубове моје, које сам толико волео, премештао и купао. Мати ми је морала вадити старе адићаре, све бисере њене и свилене везове, а ја бих их купио и гомилао на грудима и лежао под њима сав блажен, па бих, смешећи се, просипао из једне шаке у другу златне змије, гривне пуне румена камења драга. И кад се сетим, да је то било давно, мени се чини то тако ужасно.

* * *

Путовали смо. Сећам се само кола, која су јурила међу жито и своје мале, смеђе главе, у којој се врзле толике мисли. Моја је мајка често и радо путовала. Тада је била увек бледа. Облачила ме је у свилу и навикла ме је на беле рукавице, које су ми ноћу силом скидали са руку. А и она би спавала у рукавицама; намазала би руке нечим, што је мирисало као љубичице и спавала у рукавицама. Ох, ја сам све видео. Једнако смо путовали. Она се облачила у црно. А њене су слушкиње биле тако раскалашне; сећам се, једном сам од стида и страха плакао. Блед и неиспаван ја сам уплашено гледао људе око себе, станице и возове чађаве и задимљене. Она се облачила једнако у своје мирисне свиле црне и носила ме по купатилима, где се шетала по месечини и играла по поду, који се сјао и светлуцао. Око нас су била ноћу црна и велика брда. Она је најрадије играла са влашким официрима, који су ми доносили слаткише. Водили су ме на јахање и ја се сећам, како бих се уплашио када би негде застали у шуми и сусрели мајку, која је ишла пешице и гласно се смејала. Приметио сам, да се тај кикот, који сам мрзео, понављао увек, кад би се обукла у ту црну свилену хаљину, која је била јако тесна. Тада су ми очи по цео дан биле пуне прикривених суза. Све ми то сад изгледа тако чудно и невероватно. И увек сам се увече сећао на стару цркву, крај које смо становали и лежећи крај мајке

(јер ја сам још увек спавао с њом, мада се она томе јетко опирала), често сам тихо сузио у мраку. Она је рано у зору одлазила некуд на купање. Више пута још полунага, седећи пред огледалом, она би ме карала што не спавам. Али ја већ у детињству нисам могао да спавам.

Зором су шедрвани били врло хладни, а ја сам седео крај њих и чекао мајку. И сад, после толиких година нема више ничега на свету, што би ме зачувило. У једном зеленом павиљону свирала је војна музика, а она ме је водила по гунгули жена и намирисаних официра, кроз коју сам ја вештачки терао обруч. И сад, кад је младост прошла, и кад све разумем, мене често подилази језа од ужаса. Чим бисмо ми дошли кући из туђине, зазвонила би звона. Чинило ми се, да баш мени звоне. А недељом је било лепо. Са зидова су се тада смешила лица уоквирена белим, високим јакама, а под њима су се окретали у веселом жагору грдни женски шешири, што су ме сећали на точкове окићене цвећем са покрханих сватовских кола. Моја је мајка радо ишла у сватове.

Прво је устајао и говорио један господин у црно све нешто нејасно и дуго о Косову. После је млад један свештеник читао *Вешар*. Певачко друштво стиснуто крај зида кикотало се и гњечило заљубљено. Познанице моје мајке су ме вребале, једино ме је протиница звала отворено и јасно са једним

осмехом. После је певачко друштво певало све нешто о Кара Мустафи, а ја сам стојао блед и сав у грозници од тих песама. И увек ми је на души остајао од све те раје једино замор, после тих песама. Стајао сам и слушао сам, како ми мати пева први глас. Протиница би ме питала, смешећи се, што јој не долази и што тако ретко излазим из куће и додавала климајући главом према мојој мајци распеваној: „Е, лако је Вама у сопран, удовица сте!“

Ох, ја сам све чуо. Песме те притисле су ме уза зид, узимале ми дах. А да сам знао шта чинимо, гледао сам пренеражено старе иконе око мене, неке људе попадале са ножем у руци пред шанчевима, са црвеним фесом на глави; и те старе иконе и слике пекле су ми очи, као да су ме зраци, што су се одбијали са њиног тамног злата пробадали. Тек кад би неко скочио на столицу и вичући предлагао, да се поздрави патријарх, а други почели бесно псовати, тек бих се тада тргао. Мати би ми прилазила, и ми бисмо одлазили кроз дворишта, где су набијали бурад. Све је то давно прошло и све ми се чини тако смешно.

Звона над нашом кућом зазвонила би тамно и у њиној реци пловила би и црква, и улице, и сва околина некуд у висину. Цео је свет тада био тако лак. Сећам се: моје безбројне тетке долазиле су и плакале; видевши ме често болног, причале су ми о оцу и говориле, да ме пошаљу у Беч да учим, па да будем министар у Србији. А ја сам се сакривао у пољу иза града – најрадије на гробљу, где су крај

густих кукуруза пасла стада и стојале грдне барутане. Ту бих лежао у трави крај какве дерне клупе. Иза мене су шумели врбаци. Предвече они би поруменили и ја бих устао и зачудио се. И једног дана завише ме у бунде, које су заударале на оборе, напунише ми пртљаг грдним, белим хлебовима а џепове са мустрада мојих тетака којима сам требао да купим: разне „крепове“ и „делене“ и неке маказе за „фризуре“, и ципеле неке са дугмадима, и сместише ме у мали воз, заплакаше и изљубише ме. Причали су ми, да су ми и стричеви и отац тако одлазили. Воз је стењао и пео се на брежуљке крај Дунава.

Батаљон се вукао целу ноћ кроз нека мокра поља и стрњике. Љуљале су се мале ватре од цигарета. Застајало се лагано. Десно и лево осећали смо, да се вуку кроз ноћ и поља, масе. Артиљерија је лупетала, звецкала и псовала. Пролазило се кроз неке беле, празне куће, изгажене баште, и налазили смо свуд само краставаца, много краставаца у води. По неким брежуљцима лежали смо у гомилама; знали смо, да се скупљамо са свих страна. Падале су прве магле Зорњаче; у праскзорје хладно довукли смо се под неки брежуљак и почели се укопавати. Ја нисам. Био сам неиспаван, уморан од свега тога.

Укопавали смо се у неком мокром кромпиру и дошла је најзад лепа, августска зора. Иза нас, из неке шумице певаше неко целе ноћи уз хармонику нешто

тужно чешки. Било је тихо и немо у магли. Чак горе се румени облаци играли жмуре над нама. Полако је земља почела, да бива све руменија. Тада сину, севну као дивље лајање иза нас. Пуцали су неколико хвати над главама нашим. Неко опсова и паде јарак. „Decken“, почеше довикивати и све се сахрањивало у ров. Вукла се слама, коју бог зна где нађоше, после се чуло жвакање и церекање из јаркова, а топови су над нама пресецали грозно. Поче дубоко и потмуло. Крај мене лежаше неки трговачки помоћник из Беле Цркве, добро дете Радуловић. Хоће „Durchbruch“, каже он. Ја ћутим и сагињем главу. Чујем иза мене оног, што већ месецима свако јутро чита *Сан мајке Божије*, а ја опет сагнух главу и почех јести хлеб и посипати га шећером. Чујем како иза нас вичу код топова заповести и бројеве, и тихо и тешко кашљем, кашљем. Лево од нас видим, како у неком убогом сеоцету излазе људи на крај села.

Ви... у... хуб... прва од Руса. „Иза нас“, чујем како неко шапуће. Онда тресну земља високо горе, а неки коњи почеше да трче са брега. Горе су облаци и даље играли жмуре и само се чуло: као да тешки, натоварени возови пузе по зраку. Руси засуше кромпир шрапнелом и опет ништа. Далеко иза брега грозно шију машинке. Око десет сати долази војник. Чита нам заповест. Опомињу Königgrätz и Custoza. Везујемо торбе. „Немојте заборавити шећер“, чујем како ми друг шапуће. Сагињемо се и вучемо кроз ровове према селу. Топови су полудели. Горе на

брежуљку трче неки са моткама на руци. Засуше их. Један се изврте. Трчимо лагано кроз село. Пред кућама стојаху прљаве жене и много, много одрпане, прљаве деце. Једно дуго трчаше крај нас и мољаше ме; али шта – не знам. Јеврејче лепо, црнпурасто. Код последњих кућа у једном шљивику треперило је лишће на киши танади. Улазили смо све дубље у ровове. Седе рањеници крвави, прљави, дрхте, хладно им је. Један мртвац потрбушке у локвама крви. Свукли су га свега голог. „Видите, јесам ли Вам казао: да трбух чувате“, каже ми пријатељ. У гудурама седе, леже, пуцају. На другом брежуљку, преко, у магли дима и земље, која се прашила и ковитлала виде се руске жице. Из једне рупе иронично ми виче неко мађарски и псује страшно гадно. Десно од нас излазе, као мрави, из ровова ројеви 33. пука и јуре у грозној дреци, викању и јаукању. Провлачимо се међу трновитим жицама. Неко нам немачки псује мајку и назива нас псима. Искочих.

Сав зрак око мене дрхташе као да је био пун танади. Падох у неку раж. Земља се ковитлала и прскала пред мном увис. Ја трчим као луд. Сјурисмо се у неке баре. Неко паде крај мене у глиб и ја чух како шапуће: „Ето, то је Злота Липа“. У трави преда мном леже неке цокуле, десно од мене видим мртваце искежене, са ногама смешно згрченим и тврдим, чудно тврдим коленима. Горе пред нама

скачу грдни Руси у жутој мантији; смешни су и гојни. Трче у шуму. Опет легосмо. Лево од нас горело је село страшним димом, који није могао да се дигне са земље. Трчимо опет. У шуми се грозно клало. Баш пред нама. Дотрчавали су људи задихани, страшни – хоће да беже. Ми се укопавасмо баш пред шумом. Лежим и дишем, дишем брзо; из носа ми лагано цури крв. Пи... у... фћ... застаје тане крај моје главе у земљи. Све је тако замршено. Пуцају са десна и са лева. Стискам образ на земљу и дишем, дишем. Тресем се од тог дисања.

После се опет дизало и надирало у те густе шуме. Ја сам свуд спавао, али зоре су ме будиле. Али зоре, зоре су дивне. Шуме златне, младе, добре моје галицијске шуме. Лагано смо кроз шуме прилазили Подкамиену. У рововима руским беше пуно обојака и кошуља крвавих, искрханих пушака, мртваца – грозан дармар. Моји људи, који су још пре два-три дана певали, лежали су пред тим рововима са разлупаним челом. Људи вашљиви, неумивени, слабушни, жути, смрадни; неки још живи са блесавим погледом, издишући. Један међу нама спазио је брата где лежи међу њима, треснуо се и дрекао гадно. Батаљон је газио и трапао све даље кроз шуме...

У то доба се играо танго, а ми, Банаћани носили смо свилене чарапе. Дâ, није више ђачки живот као некада у Хајделбергу; не, било нас је свакојаких.

Дани су пролазили. Учио сам. Седео сам највише тамо, где се говорило о покретима читавих слојева бедних и одушевљених. То сам волео. Ту румену крв просуту по улицама. Седели смо ја и неколико Пољака и Чивута и слушали смо историју руске душе; она је долазила као грдна магла са Истока. И знао сам, да мора доћи нека грдна олуја, која ће разнети тај учмао живот без сржи и без бола. Књиге, читава брда од књига лежала су којекуда по соби; напољу је било кобно пролеће о којем још нико слутио није шта доноси. А ми смо носили свилене чарапе и целе дане проводили по улици и кафанама. Хтели смо да спасемо свет – ми, словенски ђаци. Ко зна? Можда ће једном све нестати у уметности, која неће рећи ни шта хоће, ни шта значи оно што каже. Можда ће нестати говор, и писање, и одређивање; да је ово смрт, а ово љубав, а ово пролеће, а ово музика. Ко зна? Ах, сећам се: тада сам се у писмима потписивао „сиромах Јорик“, а мајка ми је по цео дан ишла по комшилуцима и питала шта је то Јорик. Е, тако се живило пре рата. Ах, био сам млад и имао сам тако лепа, витка, бела крила и плећа.

Радуловић ми је донео двопека. Дирали смо неке прљаве жене и куповали смо свуд чоколаде. Из Злогова смо донели пуне торбе јела. На тргу је било неколико обешених Русина. На главном путу смо

добили три тешке гранате. Било је већ доста мртвих. Навикли смо се.

Шуме су биле све лепше; златне, црвене, младе шуме. Нека туга ми је била пала на груди. Ноћу су ме ломиле тихе неке грознице, кашљуцао сам и ишао погурен даље. Нису ме више тукли. А шуме црвене, младе и увеле са топлом, слатком маглом чуваху нас, сахрањиваху нас и сипаху ту своју маглу у душу нашу занавек – за цео живот.

„Пак, пак“, чују се танад по дрвећу. Натакли смо ножеве. Било је пред подне. Нико није имао појма: где су Руси и куда идемо. Густиж и шипраг нас је изгребао. Изашли смо из шуме; поћосмо кроз неке стрњике на брежуљак. Неколицина нас ишла је пред осталима. Кад изаћосмо, пуче долина пред нама. Одједном тресну и десно и лево око нас. Засу ме земља и ја се извртох у неке леје кромпира. Зарио сам лице у земљу и дисао, дисао. Страшно је иза нас крештала шума и тресла се под пљуском шрапнела. Крај мене је јаукао један и запевао. Подигох главу. Иза увета му је била глава сва у крви, жвакао је крв и гушио се. Исправио се и седео је, запевао је и спомињао је жену и децу, звао ме је по имену и гледао је у мене, само је у мене гледао. Зарио сам главу у земљу и ћутао. Сунце је пекло. Око мене су трчали и викали. Заспао сам. Нападао ме је тај сан увек, чим бих легао. Пробудио сам се. Магла, вечерња магла падала је опет на нас. Иза шуме пројурише два аутомобила. Тихо смо се дизали. Силазили смо

један по један натраг у шуму. А кад паде мрак, поче-смо ићи опет кроз шуму. Пушило се и смејало. Мој рој је тихо певушио. Био сам и на то навикао. Опет смо ишли, ишли. Крај батерија, које се намештале крај мокрих, страшних, мрачних шума. Трећи дан је падала киша. Руски ров на брегу, сав закисао, био је изумро. Мора да су ишли негде назад – у подземне ровове. Шуме се пушиле пуне облака. Ми смо већ трећи дан лежали у јарку тесно, један преко другог. У најгорој ватри ту смо се укопали.

Грознице су ме тресле. Тога дана је неки сомборски уча пребегао, па су ме гурали песницом у груди и ћушили ме. Мутним сам очима гледао око себе, по цео дан певушио и звиждукао. И опет се чуло како причају о свечарима и печењу, о тучама у бирту, о женама, и како читају *Сан мајке Божије*. Три Словака се по цео дан мучила, да на свећи скувају нешто. Покрили смо се горе шаторским крилима, али је прокишњавало, цурило. Седели смо, лежало се у блату. Не, тешко је било и оно вијање по Срему и попаљеној Посавини; гадно је било и тамо крај Раче у води: увек ћушке, псовке; али је ово било лудило у мору блата. Све мокро, све киша, куће неке разрушене, вода што смо је пили била је блатна, хлеб је био пун блата. У блату пред нама лежао је целу ноћ, тек сад смо га приметили. Увукоше га у ров. Лежао је тврд, прљав, заударо је сав. У десном цепу имао је хлеба, а у левом тринаест форината и двадесет и шест крајцара. Требало је писати карту. Знало се,

откуда је. Звао се Лалић. Већина је предлагала, да се новац не предаје официру, него да се задржи и попије. Кажу: да може, он би сам то тако наредио, волео је да части.

После подне почеше опет топови. У облацима жуте земље и прашине, што је прскала увис нестало је руски ров. Изађосмо полако из јарка и почесмо трчати. Већина је ишла мирно, лагано, нико није имао снаге више да трчи. Мирно се ишло. Чуо се јаук, около трешти земља, прска, по који се изврне, дречи. Ишао сам тетурајући се под теретом; грозница ме је тресла. Осећам, да крај мене иде неко. Обоје смо били изнемогли. Земља је прскала, трескала увис. Видео сам жуте мантије Руса који су искакали из ровова. Жице и земља пред њиховим ровом ковитлале се у добовању топова. Стигох до жица. Један се преврте преда мном, превијаше се и скакуташе. Тане га је прозујало од главе до пете. „Хајдете“, каже Радуловић и диже се. Крај нас трче неки. Ја видим, да ми из носа цури крв на груди. Крај нас трче неки држећи ашове пред челом. Скачу у ров, вичу грозно, иду, урлајући грозно на нож. Нисам легао, ишао сам лагано. Сад ће да ме убију, сигурно ће ме један од тих великих, жутих, дебелих Руса, што као луди скачу преда мном, убити. Крв ми све јаче лоптила из носа. Ја легох. Резерва се ваљала преко мене у ров. Свуд су лежали искежени људи у

блату. Не знам, што је сваки рањеник пола свучен, и тако вичу, ох, тако издржљиво вичу. Лежао сам тако без снаге.

Лежао сам на колима и видео сам само погурена леђа оног, што је терао и једнако бодрио кљусад, са „пр... пр...“. Кола се једва вукла у блату. Он се често окретао и жмиркао испод шубаре. Још је неко лежао крај мене. Пролазили смо крај пустих села. Неколико јадних, грозних, сиротих, одрпаних Чивута. Лепе руске цркве, мокре шуме што се пуше. Блато, грдно море блата. Пси трчкарају по селима. Пси и јадне, прљаве изгажене Чивутке. Девојчице од дванаест година, од десет година, нуде се. Свуд кола, јадни коњи и бескрајни, блатни путеви. По улицама леже рањеници. После подне су дошли по нас аутомобили. А сунце млако, добро сунце лило је по кућама и путевима. Легао сам на неко ћебе, кашаљ ме је тресао, а на прљавој марамици мојој остајале су после кашља румене капи моје крви. Па и ту сам заспао. Стали смо у неком дворишту. Неки фењери су се љуљали око нас, и једног по једног дизали нас, и уносили. А ујутру нас жуте и полумртве уведоше у купатило; на друга врата изађосмо пуни смеха. Прићох прозору и видех испод мене белу варошицу, пуну потока и млинова.

У зеленој кабаници, са капом без бране, ја сам се, као чудна сенка, смешећи вукао крај потока у којима су певале воденице. Ох, певале су, певале су мени; знале су откуда долазимо, а имао сам осмех на лицу.

Како су били узани сокаци. Старе жене гледале нас тужно и жалосно. А сунце? Ох, то млако сунце, ја га никада заборавити нећу. На мојим рукама дрхтало је нешто топло и страшно. Ох, живот, млад живот играо је тако вешто биљара у непознатој кафани тога града, не ја.

Ко си ти? Ко си ти, са топлим, жутим очима у вечерњој магли? Зар нисам још толико болестан и нежан, да те додирнем? Како је твој пољски говор мутан и нежан. Што си тако добра према мени, та то није твој занат. Зашто ме гледаш тако мило? Твоја блуза пада ми на главу, што гори и мучи, грознице ме тресу. Ко си ти, дивна, лепа, страсна, међу огледалима и чашицама у сумраку кафане? Ах, не, ја нећу тебе; тамо напоље хоћу, да изађеш. Гледај, јеси ли видела оне бунаре; ах, да чујеш како љупко роморе, како нежно пљускају. Мени је чисто жао што нисам умро, али то чини јесен. То млако сунце што тече по кућама белим и чистим. Шта хоће оне шуме од мене; ено, тамо иза брда оне ме зову, оне се весело смеју са мном. Зашто ја тако нежно дирам зидове? Куда идем; ја никог немам у овом граду, ја не знам пута. Ко ме воли; зашто ме гледају тако ови стари људи?

Гле, слаткиши. Хајде ту. Девојчице седе са маловарошком елеганцијом намештене; моји се прсти спотичу. Ножићи, мали, сребрни, зар се стидите мојих руку? Ах, да, оне су зарасле у блато, које не силази,